

In the article the reciprocal relationship between an environment's state and social activity on the population's health reproduction is investigated. The ecological situation is esteemed as the influential factor on forming of the population's health performances, and consequently – on definition of priority directions of Ukrainian social and economical development's strategy on a long-term outlook. The routes of connatural resources usage optimization, an environment's state enriching and an ecological safety's level rise with the help of optimization of operational dodges and territorial organization of a municipal services and recreational complex as components of the population's health reproduction sphere are studied.

УДК 911:337.7(477)

Альтгайм ЛЮБОВ

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розселення населення – це його територіальна організація. Вона включає як розміщення населення, так і всю сукупність внутрішніх і зовнішніх зв'язків, властиві для розселення. Розселення населення залежить від природних (у тому числі природно-ресурсних), історичних, етно-конфесійних, соціально-економічних чинників. Їх рахунку дія у кінцевому рахунку створює екологічне середовище проживання людини – середовище, у якому відбувається процес розселення людей.

Екологічне середовище, у широкому розумінні, містить у собі природно-екологічні, історико-екологічні, етнологічні, соціально-екологічні, економіко-екологічні складові.

У сучасних умовах екологічне середовище взаємодіє не просто з окремими населеними пунктами, їх сукупністю чи мережею, а із системами розселення. Перехід від сукупності до мережі населених пунктів, а потім і до систем розселення відбувається частіше еволюційним, але нерідко і революційним шляхом. При цьому відбувається процес сполучення сукупності населених пунктів інфраструктурою.

Системи розселення мають свою таксономію. Можуть бути системи локальні, внутріобласні районні, внутріобласні міжрайонні (окружні), обласні (крайові), районні міжобласні, республіканські, загальнодержавні. У результаті процесів інтернаціоналізації господарства формуються і міждержавні системи розселення (у першу чергу усередині інтеграційних угруповань).

Системи розселення розрізняються не тільки за таксономічним рівнем, але і за типом, що являє собою функцію трьох груп показників, зв'язаних із природними умовами території, її господарськими особливостями і самим населенням. Аналіз показників, що входять у ці групи, дозволяє виявити типи систем розселення.

Кожен тип систем розселення, як це впливає з переліку груп показників, що його характеризують, відрізняється специфічною взаємодією природи, населення і господарства, а отже, і специфікою екологічного середовища. Тому можна в загальному говорити про типи екологічного середовища, адекватних типам систем розселення.

Екологічне середовище і його тип дуже залежать не тільки від типу системи розселення, але і від її ієрархічного рівня. При зниженні цього рівня екологічне середовище ніби звужується, стає усе більш гомогенним, однорідним і більш доступним для вивчення і впливу на нього. Екологічне середовище в системах розселення високих ієрархічних рівнів гетерогенне і фактично складається зі складної сукупності дуже різномірних екологічних елементів, що, звичайно, утруднює і його вивчення і вплив на нього з метою оптимізації.

Для вивчення екологічних типів систем розселення Хмельницької області можна скористатися цією “формулою розселення”, що дозволяє виявити і проаналізувати тип систем розселення, а тим самим і його екологічні особливості.

Існують значні відмінності у сільському і міському розселенні. І, незважаючи на їхній безсумнівний взаємозв'язок, підходи до аналізу їхніх екологічних проблем повинні трохи відрізнятися, причому при аналізі екологічних проблем і сільського, і міського розселення дуже важливий типологічний підхід.

Поняття “сільська місцевість” відрізняється від поняття “сільськогосподарська територія” (чи територія сільськогосподарського виробництва) у ще більшому ступені, чим поняття “сільське” і “сільськогосподарське” населення. Звідси розходження в підході до типології.

При типології сільської місцевості області варто враховувати не тільки її соціальний “вигляд”, але і безпосередньо зв'язану з ним спеціалізацію господарства сільської місцевості (яка може бути сільськогосподарською, добувною, а також рекреаційною, й ін.).

Звичайно, у більшості випадків сільська місцевість Хмельницької області сформована на сільськогосподарських територіях. Є і райони із тенденцією, де активно продовжується “закидання” сільськогосподарських земель.

Тому дуже важливий аналіз тієї сільської місцевості області, що являє собою сільськогосподарські території. А звідси і важливість проблеми співвідношення типології сільської місцевості з типологією сільського господарства.

При всіх розходженнях у підходах до типології сільськогосподарського виробництва на території області безсумнівний пріоритет за двома найважливішими ознаками: соціальні особливості виробництва (тобто виробничих відносин у сільському господарстві) і його спеціалізації. Слід зазначити, що в умовах нашої країни роль першого з названих ознак багато років явно недооцінювалася, оскільки учені виходили з тези, що спрощує реальну картину, про “однаковість” виробничих відносин як на всій території держави, так і в Хмельницькій області.

Екологічну проблему даної території становить також стан земельних ресурсів, зокрема, великі площі розораних і еродованих земель. Значно більше було забруднення ґрунтів, що знаходяться під впливом промислових підприємств, автомобільних шляхів, об'єктів комунальної сфери.

При розробці типології сільської місцевості Хмельницької області, що сформувався на сільськогосподарських територіях, необхідно враховувати природні умови, історію сільськогосподарського освоєння місцевості, спеціалізацію господарства, особливості розселення (які є наслідком впливу названих вище факторів). Природно-екологічні фактори відбивають вплив природного та зміненого людиною середовища на якість життя населення області. Природні умови – один із найважливіших факторів, які впливають на життєдіяльність населення території, а також визначають масштаби і форми використання її природних ресурсів і можливостей. Ступінь сприятливості для людини природного середовища та окремих його елементів навіть у сучасну епоху відчутно позначається в області на формах розселення, типах сільських поселень, типах сільськогосподарських і культурно-побутових підприємств, за специфіці видів відпочинку і туризму, а також на особливостях побуту.

Вивчаючи природно-екологічну групу факторів, неможливо не згадати важливе поняття “території” – фундаментальної категорії всієї системи географічних наук, що використовує функцію одного з абстрактних об'єктів географії. Саме вона – як обмежена частина твердої поверхні Землі з характерними для неї природними і антропогенними властивостями та ресурсами, що характеризуються протяжністю (площею) як особливим видом просторового ресурсу, географічним положенням та дійними властивостями – є об'єктом конкретної діяльності сільського населення Хмельницької області, передусім сільськогосподарської (табл. 1).

У кінцевому рахунку в особливостях сільського розселення області виявляються основні типологічні особливості тієї чи іншої сільської місцевості, у тому числі і сільськогосподарської території.

**Структура земельного фонду Хмельницької області,
на 1 січня 2001 р.**

№ п/п	Види земель	Загальна площа тис. га	Частка у земельному фонді, %
1.	Всього земель (територія)	2062,9	100,0
2.	Землі користувачів, які займаються сільськогосподарським виробництвом	1537,0	74,5
3.	Інші категорії земель	525,9	25,5

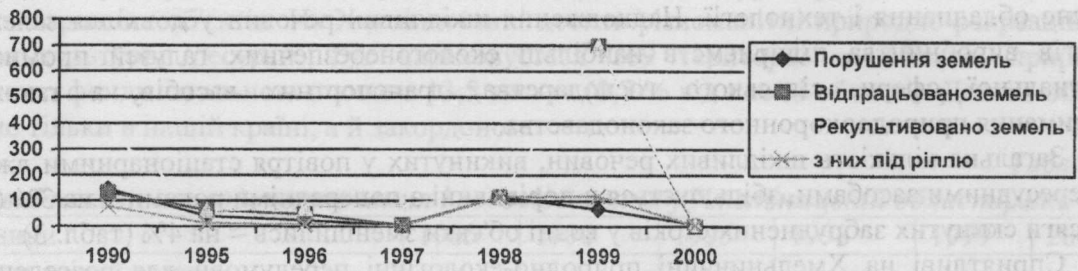
Типологія сільської місцевості області важлива не тільки з теоретичної точки зору, але і для практики. Вона може використовуватись в плануванні соціально-економічного розвитку конкретної сільської, зокрема, сільськогосподарської території, оптимізації природокористування, розробки природоохоронних заходів, оптимізації розселення.

Переважаання рівнинного рельєфу і відносно незначної розчленованості більшої частини області, особливо північних районів (Шепетівська рівнина) сприяють розвитку сільського господарства і не створюють перешкод для обробітку земель. На більш піднятих територіях - Горинь-Слуцька, Верхньобузька, Придністровська височини, Товтровий кряж – інтенсивніше проявляються такі негативні процеси, як площинний змив, лінійна ерозія, денудація та інші, що призводить до збільшення суспільно необхідних затрат у сільському господарстві.

Існує досить тісний зв'язок між типами (особливостями) природокористування і типами сільської місцевості Хмельницької області. Можна сказати, що тип природокористування і тип сільської місцевості генетично і функціонально між собою пов'язані. Дійсно, сільська місцевість, територія якої віддана сільському жителю, з погляду природокористування відноситься до сільськогосподарського типу. Звичайно, тип цей дуже об'ємний. І він природно поділяється на багато підтипів у залежності від спеціалізації сільського господарства того чи іншого району. А звідси випливає і важливий наслідок: у різних підтипах сільськогосподарського типу природокористування різні екологічні процеси, що відбуваються на території області.

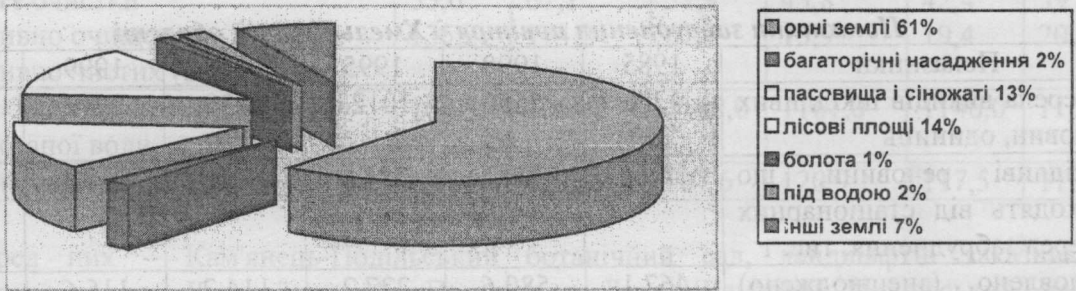
Помірно-континентальний клімат, що характеризується м'якою зимою з середніми температурами січня від $-5,0$ до $-5,5^{\circ}\text{C}$ і теплим літом ($18,5-19,3$ C) сприятливий для вирощування в даній місцевості культур помірного поясу. Протяжність території з півночі на південь на 220 км, а з заходу на схід на 120 км позначається на розподілі сонячної радіації і зумовлює відмінності у температурному режимі в північній, центральній і південній частинах області. За відмінностями у кліматичних показниках виділяються три агрокліматичні райони: північний, центральний і південний, в яких є свої особливості виробничої системи життєдіяльності населення.

Найважливіший фактор розвитку сільського господарства – земельні ресурси, їх структура, якість та спосіб використання. В структурі земельного фонду Хмельницької області основну частку складають землі сільськогосподарського призначення (табл. 1 – 1537,0 тис. га або 74,5 % від загальної земельної площі). В деяких районах цей показник більший, зокрема, в Білогірському, Старокостянтинівському, Красилівському, Волочиському, Старосинявському, Теофіпольському (від 82,7 до 88,5%). В структурі сільськогосподарських угідь в кінці 90-их років переважали орні землі (80,9%), що значно більше, ніж у середньому по Україні. Порушення і рекультивацію земель в цей період показано на рисунку 1.

Рисунок 1. Порушення і рекультивація земель у Хмельницькій області. (га)

Найбільш розорані центральні і південні райони області, де рілля складає більше 81%, а в Чемеровецькому – 87,4% всіх сільськогосподарських угідь. Це свідчить про дуже високу сільськогосподарську освоєність території. Аналіз структурних змін в 2001 році свідчить про скорочення категорії орних земель (рис. 2). Причинами цього зменшення є зростання площі пасовищ та сіножатей, присадибних ділянок і вилучення з обороту надто деградованих земель. Цей процес є частково і позитивним, оскільки сприяє зміцненню кормової бази тваринництва і раціональному використанню всіх земельних ресурсів.

Рисунок 2. Структура земельного фонду Хмельницької області (станом на 1.01.2001 року)

У сільській місцевості, де панує лісозаготівельна промисловість, саме вона і визначає характер природокористування з відповідними економіко-екологічними процесами. Лісові ресурси області (13 % площі) мають ґрунтово-водоохоронне і рекреаційне значення. На промислову переробку надходить незначна кількість деревини. Це визначається невеликою площею лісів і їх якісним складом. Проте, близькість багатих на ліс регіонів (Карпати та Полісся) створили умови для розвитку деревообробної промисловості.

Мабуть, менше за все виявляються негативні екологічні наслідки в районах збирання лісових ягід, які варто також віднести до сільської місцевості. Однак ці наслідки значно більші в сільській місцевості зі спеціалізацією на полюванні (уже чимало наземних тварин внесено в Червону книгу!) і рибальстві.

Особливе розселення сільських жителів формується в районах розвитку виробничої інфраструктури, у першу чергу тих місцевостей, де проходять лінії електропередач, трубопроводи, дороги різного типу і класу. Як і в районах зі слабозвиненим видобутком корисних копалин, економіко-екологічні процеси носять тут осередковий чи, частіше, лінійно-осередковий характер. Корисні копалини Хмельницької області є базою для функціонування і подальшого розвитку промисловості будівельних матеріалів і виробництва скла та скляного посуду. Перспективним в області є видобуток цементної сировини та гіпсу, бентонітових глин, що створює передумови для розвитку промисловості будматеріалів та інших галузей.

Екологічна ситуація в області у 2002-03 роках залишалася складною. Не вдалося досягти поліпшення в стані довкілля. Це зумовлене тим, що продовжують мати місце

низькотехнологічні та ресурсомісткі виробництва, збільшується знос та морально старіють очисне обладнання і технології. Надходження шкідливих речовин у довкілля залежало від обсягів виробництва підприємств найбільш екологонебезпечних галузей промисловості, комунальної сфери, сільського господарства, транспортних засобів, а також рівня дотримання природоохоронного законодавства.

Загальна кількість шкідливих речовин, викинутих у повітря стаціонарними джерелами та пересувними засобами, збільшується в порівнянні з попередніми роками $\approx$ на 3% (табл. 2), а обсяги скинутих забруднених стоків у водні об'єкти зменшились $\approx$ на 4% (табл. 3).

Сприятливі на Хмельниччині природно-екологічні передумови для розселенської та відтворювальної діяльності сільського населення, які враховують стан природного середовища, а також визначають рівень його життя та структуру сільського розселення. Відсутність великих міст із потужним промисловим потенціалом, помірний клімат, родючі ґрунти та мальовнича подільська природа створюють сприятливі передумови для розселенської та відтворювальної діяльності населення. Однією з необхідних умов для цих видів діяльності є достатня кількість питної води.

Все гострішою для області стає проблема утилізації, зберігання і переробки промислових і побутових відходів. Загальні об'єми утворених і накопичених в сховищах підприємств токсичних відходів за останній рік збільшилися на 16%.

Таблиця 2.

Показники забруднення повітря у Хмельницькій області

Показники	1985	1990	1995	1998	1999	2000
Джерела викидів шкідливих речовин, одиниць	4736	6550	10123	9739	9312	9208
Шкідливі речовини, що відходять від стаціонарних джерел забруднення, тис. т	549,6	705,8	281,6	138,0	138,1	126,4
Виловлено (знешкоджено) шкідливих речовин, тис. т	467,1	580,6	227,2	114,2	115,6	108,1
Відсотків до кількості шкідливих речовин, що відходять від стаціонарних джерел забруднення	85,0	82,3	80,7	82,8	83,7	85,4
Утилізовано шкідливих речовин, тис. т	453,1	568,1	220,5	111,5	113,2	104,9
Шкідливі викиди в атмосферне повітря, тис. т	297,1	308,6	111,4	61,6	52,6	70,0
Стаціонарними джерелами забруднення	82,5	125,2	54,4	23,7	22,5	18,4
Пересувними засобами	214,6	183,4	57,0	37,9	30,1	51,6

В області проводиться робота по збереженню та відновленню природних ресурсів. Проведено комплекс заходів по охороні земель та підвищенню їх родючості. Застосовувалися економічні важелі впливу на природокористувачів, проводився державний екологічний контроль у всіх сферах природних ресурсів.

Нарешті, усе більше значення на сучасному етапі здобувають у сільській місцевості території рекреаційного освоєння. Хід екологічних процесів в них залежить, як і в інших типах, від масштабів цього освоєння і від його форм (організований і неорганізований туризм, санаторно-курортна справа, автотуризм і багато чого іншого). Значною мірою визначають сприятливість природних передумов для розселенської і відтворювальної діяльності природно-рекреаційні та природно-культурні ресурси, які є основою для створення

курортного господарства, зон та парків відпочинку, об'єктів туризму, а також заповідних та природоохоронних об'єктів. На Хмельниччині досить різноманітні природно-рекреаційні та природно-культурні ресурси. Тут нараховується 269 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 13,5 тис. га (0,7 % від площі області). Деякі з об'єктів відомі не тільки в нашій країні, а й закордоном.

Таблиця 3.

Основні показники водопостачання і водовідведення у Хмельницькій області, млн. м³

Показники	1985	1990	1995	1998	1999	2000
Спожито свіжої води:						
всього	367,7	362,9	269,2	172,7	156,4	155,9
у тому числі						
для виробництва	170,3	162,0	65,0	72,2	46,1	48,6
для господарсько-питних потреб	61,0	75,5	71,5	82,5	60,5	56,3
Відведено (скинуто) зворотних вод:						
всього	197,9	188,2	128,1	71,1	67,9	67,5
у тому числі						
забруднених	7,1	6,9	22,5	11,4	6,1	7,4
з них без очистки	0,00	0,05	0,06	-	0,00	0,00
нормативно очищених	55,6	67,1	37,9	43,8	42,4	39,7
нормативно чистих (без очистки)	135,2	114,2	67,7	15,9	19,4	20,4
Обсяг оборотної і послідовно-використаної води	162,5	1254,2	1188,0	1161,0	1146,0	1156,7
Потужність очисних споруд	80,8	117,8	107,6	120,9	117,5	113,7

Серед них – Кам'янець-Подільський ботанічний сад, ландшафтні заказники – Кармелюкові гора, Князпільський, Панівецька Дача (Кам'янець-Подільський район), Іванковецький (Городоцький район), Сокіл (Чемеровецький район); ботанічні заказники – Сатанівська дача (Городоцький район), товтра “Самовита” (Чемеровецький район), Чапля (Кам'янець-Подільський район); гідрологічні заказники – Моломолонцівський (Хмельницький район), Моначинський (Волочиський район); парки садово-паркового мистецтва – Михайлівський, Голозубинецький, Маліївський (Дунаєвський район), Полонський (Полонський район), Антонівський (Красилівський район), Новоселецький (Старокостянтинівський район), геологічна пам'ятка природи – печера "Атлантида" (Кам'янець-Подільський район) та ін. Всі вони є об'єктами туризму і мають науково-пізнавальне, мистецьке та природоохоронне, а окремі і лікувальне значення.

Таким чином, можна виявити наступний “ланцюжок”: характер природокористування – особливості його впливу на природу – специфіка економіко-екологічних процесів – тип сільської місцевості. Природно-екологічні фактори створюють сприятливі умови для розвитку всіх компонентів системи населення Хмельницької області. Разом із тим вони мають як позитивні, так і негативні риси. Виходячи з об'єктивних можливостей та раціонального природокористування, подальший розвиток виробничої та інших підсистем життя населення вимагає інтенсифікації виробництва, особливо галузей, що пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини та виробництвом будівельних матеріалів.

Важливі проблеми прогнозування і планування екологічного середовища систем розселення. Вони повинні враховувати, як показано вище, існування різних типів міського, сільського та змішаного розселення. У наші дні при прогнозуванні і програмуванні природоохоронних заходів їх розселенський аспект здобуває першорядне значення. Досвід останніх років показав, що недостатнє врахування екологічного фактору при формуванні систем розселення приводить не тільки до негативних (а місцями – катастрофічних)

наслідків медико-географічного характеру, але і (у результаті загострення соціальних проблем) до закриття ряду виробництв, появи безробіття, непередбачених міграцій населення.

Таким чином, виникає необхідність у наступній системі заходів.

1. Проведення повної інвентаризації систем розселення, визначення їхніх типів, виявлення екологічних особливостей кожного з них.
2. Складання аскетичних і екологічних прогнозів для систем розселення різного типу.
3. Конкретизація цих положень для кожного великого населеного пункту, для кожної системи розселення. Складання прогнозу (заснованого на аналізі тенденцій розвитку природного і соціально-економічного середовища).
4. Забезпечення аскетичними й екологічними прогнозами всіх програм соціально-економічного розвитку різних масштабів і рівнів.

Література:

1. Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Дітчук І.Л. Географія Хмельницької області. – Тернопіль, 1995.
2. Ковалев С.А., Сельское расселение (Географическое исследование). Под редакцией Ю.Г. Саушкина. – Издательство Московского университета, 1963.
3. Народне господарство Української РСР у 1990 році – Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1991.
4. Природа Хмельницької області / За ред. К.І. Геренчука – Львів: Вища школа, 1980. – 152 с.
5. Статистичний збірник основних показників соціально-економічного розвитку Хмельницької області за 2000 рік /За ред. В.В. Сокальського – Хмельницький, Хмельницьке обласне управління статистики. – 2000 р.
6. Статистичний збірник основних показників соціально-економічного розвитку Хмельницької області за 2002 рік /За ред. В.В. Сокальського – Хмельницький, Хмельницьке обласне управління статистики. – 2002 р.

Summary:

ECOLOGICAL ASPEKT OF THE DISTRIBUTION OF INHABITANTS IN THE COUNTRY AREAS OF KHMELNYTSKY Y REGION.

In the given article particular attention is paid to ecological aspects of the system of the distribution of the inhabitants and to the types of country areas in Khmelnytsky region. Ecological problems of the soil, water, wood and air resources of the territory are pointed out. The system of preventive measures for improvement of the ecological situation is offered.

УДК 911.37(477.8):504.03

Володимир КРУЛЬ

ПРО РЕТРОСПЕКТИВНУ ОСНОВУ ПОСЕЛЕНСЬКОГО НАВАНТАЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЮ (НА ПРИКЛАДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ)

Важливим завданням еколого-географічних вишукувань є виявлення антропогенного навантаження на довкілля. Такий вплив може проступати за різноманітними напрямками і, зокрема, екістичному. Адже від початку постави поселення на будь-якій території остання зі свого первісного непорушеного стану у процесі трансформації (швидкість такого переходу залежатиме від кількості і величини населених пунктів) прийматиме видозмінений вигляд. Процеси поселенської дії на територію, звичайно, є змінними і з ходом розселення